

BATI GÖKTÜRK KAĞANI AŞINA HE-LU (KUTLUG)'NUN TÜRKÇE ADI VE BİYOGRAFİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

An Analysis on Western Turkic Qaghan Ashina He-lu (Kutlug)'s Turkish Name and His Biography

Gökçen KAPUSUZOĞLU*

Gazi Türkiyat, Güz 2016/19: 209-221

Öz: 630 yılında İllig Kağan'ın yakalanmasıyla Çin hâkimiyetine giren Doğu Göktürkleri, yaklaşık elli yıl boyunca Çin sınırları içinde yaşamışlardır. Göktürklerin mağlubiyetinin ardından bazı Göktürk asilzadeleri kendi isteğiyle, bazıları da zorunlu olarak Çin'e bağlanmış ve Çin saflarında savaşmışlardır. Batı Göktürkleri ise bir süre daha bağımsız olarak varlıklarını sürdürdükten sonra kendi içlerinde parçalanmış, ardından son kağan Aşina Kutlug'un (He-lu 賀魯) yakalanmasıyla Batı Göktürkleri de Çin hâkimiyetine girmişlerdir. Aşina Kutlug da Çin saflarında savaşan asilzadelere biridir; ancak o, bir süre Çin'e bağlı kaldıktan sonra kendini kağan ilan ederek bağımsızlığı için savaşmış fakat başarısız olmuştur. Bu çalışmada Batı Göktürk kağanı Aşina Kutlug'un Çin'in ilk kronolojik tarih kitabı olan Zizhi Tongjian içerisindeki biyografisi ve kendisinin Türkçe adı üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Aşina He-lu, Batı Göktürkleri, Zizhi Tongjian, Tang Hanedanı

Abstract: Eastern Turkic Khaganate which lived in Chinese sovereignty along with Illig Qaghan's capture in 630 AD, continued to live in Chinese borders for fifty years. After falling down of Eastern Turkic Khaganate, there were some noblemen who voluntarily submitted to China, besides, there were also noblemen who were forced to submit and fought for the sake of China. As for that Western Turkic Khaganate lived independently for a long time and along with the capture of Ashina Kutlug, who was the last Qaghan of Western Turkic Khaganate, they also lived in Chinese sovereignty. Ashina Kutlug was one of the noblemen who fought for the sake of China but after spending some time in Chinese sovereignty he announced himself as qaghan and fought for his independence though he failed. In this study, Western Turkic qaghan Ashina Kutlug's biography in Zizhi Tongjian which is the first chronologic history book in China and his Turkish name are dealt with.

Keywords: Ashina He-lu, Western Turkic Khaganate, Zizhi Tongjian, Tang Dynasty

HE-LU ADI ÜZERİNE

Altıncı yüzyıldan itibaren Göktürkler Çin düzlüklerine göç etmişlerdir. Çince kaynaklar bu dönemde Çin'in başkenti Chang An'daki Göktürk nüfusunun binlerle sayıldığından söz etmektedir. Bu göç hareketi içerisinde yer alan Aşina Kutlug (He-lu) hem Çin tarihi hem de Türk tarihi için önemli bir şahsiyettir. Kayıtlarda görüldüğü kadarıyla yedinci yüzyılın başlarında doğmuştur. He-lu'nun Türkçe adı üzerine daha

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Sinoloji Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE. kapusuzoglu@ankara.edu.tr. Gönderim Tarihi: 31.05.2016. Kabul Tarihi: 24.10.2016.

önce Saadettin Yağmur Gömeç ses benzerliğinden yola çıkarak “Ulug” önerisini getirirken (Gömeç 2011: 110); Gumilev ise He-lu’nun lakabının yükseğe kaldırılmış anlamına gelen “Hallıg” olduğunu belirtmiştir (Gumilev 2011: 276). Ancak farklı verilerin kullanımıyla ismin başka bir okunuşunun mümkün olabileceği görülmektedir.

Çin’de yazı, M.Ö. 200’lü yıllarda Çin’i ilk kez tek yönetim altına toplayan hükümdar Qin Shi Huang (秦始皇) tarafından standartlaştırılmıştır. Bu sebeple Çince imlerin o günden bugüne yazılışları çok değişmemiştir. Yazının bu biçimsel devamlılığına rağmen aynı durum sesletim için geçerli olmamıştır. Sesletim bakımından Çince, dönemlere ayrılmış¹ ve bu dönemlere göre imlerin sesletimi farklılık göstermiştir. Bu yüzden aynı imin farklı yüzyıllardaki okunuşu farklı şekillerde karşımıza çıkabilmektedir. Buradan hareketle, günümüz Çincesinde “he” ve “lu” olarak okunan iki imin (賀-魯) yedinci yüzyıldaki okunuşunun farklı olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum Aşına He-lu’nun adının çözümlemesi için fikir vermektedir.

“He 賀” iminin Türkçe sözlük karşılığı “kutlamak” tır. Aynı imin Guangyun Tablosu’nda² Latin harfleriyle okunuşu ise “ghah” tır. Buna göre ön sesteki sertleşme ve sözcüğün olası sesli değişim özellikleri “ghah”ın, “kut” olarak okunabileceğini düşündürmektedir. Guangyun Tablosu ikinci hecedeki “lu 魯” iminin okunuşunu “lox” olarak vermektedir. Aynı şekilde Baxter&Sagart Rekonstrüksiyon Tablosu’nda³ “lu 魯” iminin orta Çince okunuşu “lux” olarak verilmiştir. Şu halde “he 賀” nın “kutlamak” anlamı anahtar niteliktedir. İkinci hecenin ise gerek Guangyun Tablosu gerekse Baxter&Sagart’taki okunuşu günümüz Türkçesindeki “luk-lug” sesini andırmaktadır. Böylece; “He-lu”nun “Kut almış” anlamında “Kutlug” olabileceği görülmektedir. Bu sebeple elinizdeki makalede He-lu için “Kutlug” karşılığı kullanılmıştır.

¹ Çincenin, Çinli dilbilimci Wang Li tarafından düzenlenen ve genel kabul gören dönemlendirilmesi: M.S. 3. yüzyıl öncesi-Eski Çince (EÇ), 3.-12. yüzyıl arası-Orta Çince (OÇ), 12.-19. yüzyıl arası-Yakın Çağ Çincesi (YÇ), 20. yüzyıldan günümüze- Çağdaş Çince (ÇÇ) (Kırilen 2016: 35).

² Bir resim yazısı olan Çincece sözcüklerin kendilerine doğrudan bağlı olan ses karşılıkları yoktur. Çince konuşma dilinin yöresel ve tarihsel ses değişimleri, ancak Sui-Tang döneminden itibaren belirli ve sistematik yöntemlerle kayıt altına alınmaya başlanmıştır. Bu sebeple sözcüklerin ses bilgilerini ortaya koymak için kullanılan yöntemlerden, sık karşılaşılmayan bir imin daha sık karşılaşılan bir imin sesletimiyle okunması olan Zhiyinfu (直音法) ve iki farklı hecenin ilk ve son seslerinin birleştirilerek yeni bir hece oluşturulması Qieyun (切韻) yaygın olarak bilinmektedir. Daha sonra Song dönemine gelindiğinde ise Qieyun yöntemine göre yeniden düzenlenmiş bir tablo olan Guangyun (廣韻) ortaya çıkmıştır. Guangyun, Çince sözcüklerin Orta Çince sesletimleri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır (Jacques 2006). Guangyun için bakınız: www.zdic.net

³ Amerikalı Çin dili profesörü William H. Baxter ile Fransız araştırmacı Laurent Sagart tarafından 1992 yılında hazırlanan, Eski ve Orta Çinceye ait yaklaşık 5000 imin anlambilim, biçimbirim ve sesletim özelliklerinin yeniden yapılandırıldığı tablodur. Tablo için bakınız: https://en.wiktionary.org/wiki/Appendix:Baxter-Sagart_Old_Chinese_reconstruction

AŞINA KUTLUG VE BAĞIMSIZLIK ÇABALARI

Aşina Kutlug (阿史那賀魯 ?-659) Tang sarayında çeşitli makamlara yükselmiş bir Göktürk asilzadesidir, bu sebeple hem Göktürk tarihi hem de Çin tarihi için önemli bir figürdür. İstemi Yabgu'nun beşinci kuşaktan⁴ torunu olan Aşina Kutlug, Ye-bu-li Şad She-kui Tigin'in (曳步利設射匱特勤) oğludur. Çeşitli Çince kaynaklarda kendisine ait bilgiler bulunmaktadır. Bu kaynaklar; Zizhi Tongjian,⁵ Yeni Tang Kayıtları,⁶ Eski Tang Kayıtları,⁷ Tongdian,⁸ Tang Huiyao⁹ ve Cefu Yuangui'dir.¹⁰ Bu kaynaklardaki bilgiler karşılaştırıldığında bilgilerin genel olarak birbirleriyle örtüştüğü görülmektedir. Ancak Zizhi Tongjian, diğerlerine göre çok daha detaylı bir tarih yazıcılığı sergilemesi sebebiyle bu çalışmada temel kaynak olarak kullanılmıştır.

⁴ İstemi Yabgu'nun (室點密葉護) oğlu Tardu Şad (達頭設) birinci kuşak, onun oğlu olan Duo-lu Kağan (咄陸可汗) ikinci kuşak, Duo-lu'nun oğlu Mo-he Şad (莫賀設) üçüncü kuşak, onun oğlu Ye-bu-li Şad She-kui Tigin (曳步利設射匱特勤) dördüncü kuşak ve Aşina Kutlug (阿史那賀魯) beşinci kuşaktır. Bu sıralama yapılırken Edouard Chavannes'in *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri* adlı eserinden faydalanılmıştır (Chavannes 2013: 24-25).

⁵ Çin'in ilk kronolojik tarih kitabı olma özelliğini taşıyan Zizhi Tongjian (資治通鑑), Kuzey Song Hanedanı döneminde (960-1127) ünlü tarihçi Sima Guang (司馬光 1019-1086) tarafından kaleme alınmış ve yazımı on dokuz yılda tamamlanmıştır. Toplam iki yüz doksan dört tomardan oluşan eserde M.Ö. 403 yılından M.S. 959 yılına kadar olan tarihi olaylar kaydedilmiştir. Toplam on altı hanedan ve 1362 yıllık bir tarihi barındıran ZZTJ'de, olaylar kronolojik olarak yer almaktadır. Eserdeki en fazla kayıt 81 tomarla Tang Hanedanı'na aittir. www.baidu.com E.T. 27.10.2016 Göktürklerin en yoğun etkileşim içinde oldukları dönemin Tang dönemi olması sebebiyle eser içerisinde Türklerle ilgili de oldukça fazla kayda ulaşılabilir. ZZTJ içerisinde, diğer Çince kaynaklarda olduğu gibi "biyografiler" başlıklı bir bölüm yer almamaktadır. Her yıl meydana gelen önemli olaylar hükümdarların yönetim dönemine verilen ad ve günümüzde tekabül ettiği yıl ile birlikte okuyucuya sunulmuştur. Bu çalışmada verilen çevirilerde sayfa numaralarında atlamaların olması, aynı yıla ait ilgisiz olayların çalışmaya dâhil edilmemesi sebebiyledir.

⁶ Yeni Tang Kayıtları (新唐書) Kuzey Song Hanedanı döneminde düzenlenmiştir ve toplam iki yüz yirmi beş tomardan oluşmaktadır. Eser, Song Qi (宋祁 998-1061) tarafından 1044 yılında yazılmaya başlanmış, Ouyang Xiu (歐陽修 1007-1072) tarafından tamamlanmıştır (XTS: I,II). Göktürklerle Çin'in etkileşimlerini detaylı olarak kayıt altına alan eserin Türkler Monografisi'nin yer aldığı 215. tomarda Aşina Kutlug'a ait bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca benji (本紀) denilen "Hükümdar Kayıtları" içerisinde de Aşina Kutlug'dan söz edilmiştir.

⁷ Eski Tang Kayıtları (舊唐書), "Hükümdar Kayıtları", "Biyografiler" ve "Diğer Kayıtlar" olmak üzere üç bölümden ve iki yüz tomardan oluşmaktadır. Resmî olarak 941 yılında düzenlenmeye başlanmış ve 945 yılında da tamamlanmıştır. Yazarı Liu Xun (劉詢 887-946)'dür (JTS: I). Eski Tang Kayıtları'nın Türkler Monografisi olan 194. tomarda Aşina Kutlug'a ait bilgiler bulunmaktadır. Bunun yanında "Hükümdar Kayıtları" ve "Diğer Kayıtlar" içerisinde de kendisinden söz edilmiştir.

⁸ Tongdian (通典), Çin'in ilk sistematik siyaset kitabıdır. Du You (杜佑 735-812) tarafından kaleme alınan eser toplam iki yüz tomardan oluşmaktadır. Tang döneminin yasaları, ekonomisi, askerî sistemi ve siyasî yapısı hakkında bilgiler barındırmaktadır (TD: I). Aşina Kutlug'a ait bilgiler Tongdian'in Türkler Monografisi 199. tomarında yer almaktadır.

⁹ Tang Huiyao (唐會要), Tang döneminin kurumlarını, yasalarını ve kurallarını içeren, Çin'in ilk hanedan kayıtları kitabıdır, Song dönemi vezirlerinden Wang Pu (王溥 922-982) tarafından derlenmiştir. Toplam yüz tomardan oluşmaktadır (THY: I). Eserin 73. tomarında Aşina Kutlug'a ait bilgiler bulunmaktadır.

¹⁰ Cefu Yuangui (冊府元龜), Kuzey Song döneminin dört büyük tarih ansiklopedisinden biridir. Diğer üçüne (Taiping Guanji 太平廣記, Taiping Yulan 太平御覽, Wenyuan Yinghua 文苑英華) göre daha fazla itibar gören Cefu Yuangui, 1005 yılında Wang Qinruo (王欽若 962-1025) tarafından yazılmıştır. Toplam bin tomar ve otuz bir bölümden oluşmaktadır (CFYG: I). Eserin 973. ve 986. tomarlarında Kutlug'a ait bilgilere yer verilmiştir.

638 yılında Batı Göktürklerinin fiili olarak ikiye ayrılmalarının ardından, Yi-bi (İl-bir?) Duo-lu Kağan (乙毘咄陸可汗)¹¹ da yenilgiye uğrayınca Aşina Kutlug, 648 yılında Çin'e tâbi olmuştur. Bir süre Çin sarayı adına savaşırlara girmiş ve çeşitli makamlara yükselmiştir. 649 yılında Çin hükümdarı Tang Taizong ölmüş, Kutlug da bundan faydalanarak daha önce kaybettiği topraklarını tekrar ele geçirmiştir. Fakat bununla da kalmayıp soydaşlarıyla birleşmiş ve oldukça büyük bir coğrafyaya hâkim olmayı başarmıştır. Bağımsızlığını ilan ettikten sonra Kutlug ve oğlu için uzun bir kaçış süreci başlamıştır. Tang sarayının yeni hükümdarı Tang Gaozong onu yakalamak için önemli komutanlarının yanı sıra Çin'e bağlanan Göktürk soyluları Aşina Mi-she (阿史那彌射),¹² Aşina Bu-zhen (阿史那步真)¹³ ve Uygur komutan Po-run'u (婆閭)¹⁴ görevlendirmiştir.

Çin hükümdarının Aşina Kutlug'u yakalamak için görevlendirdiği Çinli komutanlar, aynı zamanda İllig Kağan'ı yenilgiye uğratarak I. Göktürk Devleti'nin bertaraf edilmesine sebep olan komutanlar arasındadır.¹⁵ Bu durum Kutlug'un ne kadar güçlendiğini ve Çin'in, Göktürklerin tekrar bir devlet kuracağı düşüncesinden ne kadar endişe duyduğunu açıkça göstermektedir. Kutlug ve oğlunun bağımsızlık mücadelesi yaklaşık yedi yıl sürmüş, bu sürenin sonunda yakalanan Kutlug, yakalandıktan bir yıl sonra ölmüştür. Böylece Doğu Göktürklerinden yirmi sekiz yıl sonra Batı Göktürkleri de dağılmışlardır. Ele geçirdiği coğrafyanın büyüklüğü ve kendine tâbi olan boyların sayısı göz önüne alındığında neredeyse yeni bir Göktürk Devleti kurmak üzereyken soydaşlarının ihaneti yüzünden başarısız olan Kutlug, daha önce kendi rızasıyla Çin'e bağlandığı ve ardından verdiği bağımsızlık mücadelesinde başarısız olduğu için yeteri kadar ilgi görmemiştir. Yapılan

¹¹ Yi-bi Duo-lu Kağan (?-653), Doğu Göktürklerinden Yu-gu Şad'tır (欲谷設). Ancak kimliği konusunda kaynaklarda farklı bilgiler verilmiştir. Yeni Tang Kayıtları'nda İllig Kağan'ın (頡利可汗 579-634) oğlu olduğu yazılan Yu-gu Şad (XTS: 4114), Eski Tang Kayıtları'nda kağanın kardeşi olarak kaydedilmiştir (JTS: 6036). Dönemin kağanı İllig Kağan olduğundan onun kardeşi olduğu düşünülmektedir (Taşağıl 2014: 271). Ancak Zizhi Tongjian'de "Yu-gu Şad, Tu-li Kağan'ın kardeşidir. İllig Kağan yenilince, Tu-li Çin'e bağlanmış, Yu-gu ise Gao Chang'a kaçmıştır" (ZZTJ: 6082) denilmektedir. Bu durumda Yu-gu Şad, She-bi Kağan'ın (始畢可汗 ?-619) oğludur.

¹² Aşina Mi-she (?-662), İstemi Yabgu'nun beşinci kuşaktan torunudur. Aynı aileden geldiği Aşina Bu-zhen ile arka arkaya Çin'e bağlanmışlar ve uzun yıllar Çin sarayına hizmet etmişlerdir. Mi-she, Kutlug yakalandıktan sonra onun topraklarında kurulan valiliklerden Kun Ling Valiliği'nin başına getirilmiş ve kendisine pek çok unvan verilmiştir. Mi-she öldükten sonra oğlu unvanlarını miras alarak hizmete devam etmiştir (XTS:6062, JTS: 5197). Detaylı bilgi için bakınız: (Kapusuzoğlu 2016: 18,19).

¹³ Aşina Bu-zhen (?-667), İstemi Yabgu'nun beşinci kuşaktan torunudur. Aynı aileden geldiği Aşina Mi-she ve Tang komutanları ile birlikte Aşina Kutlug'un peşine düşmüşler ve onu yakalamışlardır. Bu-zhen ve ardından gelen üç nesil Tang yönetiminde aktif görev alarak çeşitli makamlara getirilmişlerdir (XTS: 6062, JTS: 5197). Detaylı bilgi için bkz: (Kapusuzoğlu 2016: 18,19).

¹⁴ Tang yönetimi altında görev almış Uygur soyundan gelen Po-run'un babası Tu-mi-du (吐迷度) da Tang Hanedanı için savaşmıştır. Po-run, Batı Göktürklerinden Kutlug'un isyanının bastırılmasında Çinli generallere yardım etmiştir (JTS: 5197).

¹⁵ Su Dingfang (蘇定方 592-667), Tang Hanedanı döneminin önemli komutanları arasındadır. 630 yılında diğer bir önemli komutan Li Jing ile birlikte İllig Kağan'a saldırarak, I. Göktürk Devleti'ni sona erdirmişlerdir (JTS: 2777).

çalışmalarda kendisine çok az yer verilmiştir. Ancak Chavannes'ın belirttiği gibi; "Tarihçilerin eserlerinde kaydedilmemesi, Batı Türk Hakanlarının tarihte daha az rol oynadığı anlamına gelmemektedir" (Chavannes 2007: 283).

ZİZHİ TONGJIAN'E GÖRE AŞINA KUTLUG BİYOGRAFİSİ

"Başlarda (648), Batı Göktürklerinden Yi-bi Duo-lu Kağan, Aşına Kutlug'u Yabgu yaparak, Xi Zhou'a (西州)¹⁶ kuzeyden 1500 li¹⁷ mesafedeki Talas Nehri'ne yerleştirmiş ve Chu-yue, Chu-mi, Shi-su, Karluk ve Nu-shi-bi'lerden oluşan beş boyu emrine vermiştir. Yi-bi Duo-lu Kağan Toharistan'a kaçınca, Yi-bi She-kui Kağan onu yakalamaları için asker göndererek, Duo-lu Kağan'ı yenilgiye uğratmıştır. [Bunun üzerine 648 yılının dördüncü ayının] yirmi beşinci gününde Kutlug'un önderliğindeki bin hane Çin'e tâbi olmuştur. Hükümdar, [onları] Ting Zhou'un (庭州) Mo-he şehrine (莫賀)¹⁸ yerleştirerek, Kutlug'a Sol Seçkin Atlı Muhafızlar Generali [unvanını] vermiştir. Kutlug, Tangların Kuça (龜茲)¹⁹ [üzerine] sefere çıkacağını duyunca rehberlik etmek istemiş ve onlarca atıyla saraya gelmiştir. [Hükümdar] onu Kun Qiu (昆丘)²⁰ Askerî Başkanı yapmış, [onun adına] ziyafet düzenleyip, cömert hediyeler sunarak göndermiştir (ZZT]: 6256,6257)."²¹

"[Zhenguan yönetim döneminin yirmi üçüncü yılının (649)] ikinci ayının on birinci gününde Anxi Genel Valiliği'nin altında Yaochi (瑤池) Komutanlığı kurulmuş [ve] on üçüncü günde Sol Muhafız Generali Aşına Kutlug, Yaochi Komutanı olmuştur (ZZT]: 6266)."²²

"Sol Seçkin Atlı Muhafızlar Generali [ve] Yaochi Komutanı Aşına Kutlug, dağılıp ayrılan akrabalarını tekrar bir araya getirerek, yavaş yavaş güçlenmiştir (651). Hükümdar Taizong'un öldüğünü duyunca, Xi Zhou ve Ting Zhou'u ele geçirmeyi planlamış, [ancak] Ting Zhou Ceza Kâtibi Luo Hongyi (駱弘義), [Kutlug'un] planını

¹⁶ Bugün Çin'in Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Turfan İli, Piçan İlçesi'ndedir (DMDCD: 347).

¹⁷ Eski Çin'de kullanılan uzunluk ölçü birimidir. Han döneminde bir li 0,415 km'ye tekabül etmektedir (Onat 2012: 113). Günümüzde ise bir li ortalama 500 m'ye tekabül etmektedir. Bu cümle, Yeni Tang Kayıtları Türkler Monografisi içinde yer alan Kutlug biyografisinde "kaçanların peşinden onlarca li gittiler ve otuz bin kişinin başını vurdular" şeklinde kaydedilmiştir (XTS: 6062).

¹⁸ Ting Zhou Batı Göktürkler Çin'e bağlandıktan sonra onların topraklarına verilen isimdir (DMDCD: 697). Mo-he şehri ise bugünkü Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'nde Fukang şehrinin doğusundadır (CH: 714).

¹⁹ Batı bölgelerindeki şehirlerdendir, Bugünkü Çin'in Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi Kuçar İlçesi'dir (CH: 2380).

²⁰ Diğer adı Kun Lun Dağı'dır (昆仑山). Pamir Platosu'nun doğusunda, Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi ile Tibet'in arasındadır. Yüksekliği 2500 km'dir (CH: 1672).

²¹ İlgili kısmın Çincesi: "初，西突厥乙昆咄陸可汗以阿史那賀魯為葉護，居多邏斯水，在西州北千五百里，統處月、處密、始蘇、歌邏祿、失畢五姓之眾。乙昆咄陸奔吐火羅，乙昆射匱可汗遣兵迫逐之，部落亡散。乙亥，賀魯帥其餘眾數千帳內屬，詔處之於庭州莫賀城，拜左驍衛將軍。賀魯聞唐兵討龜茲，請為鄉導·仍從數十騎入朝。上以為昆丘道行軍總管·厚宴賜而遣之。"

²² İlgili kısmın Çincesi: "...二月，丙戌，置瑤池都督府，隸安西都護；戊子，以左衛將軍阿史那賀魯為瑤池都督。"

öğrenerek [hükümdara] bildirmiştir. Hükümdar [da] teşrifatçı²³ Qiao Baoming'i (橋寶明) [onları] oyalaması için görevlendirmiştir. [Bunun üzerine] Baoming, Kutlug'a büyük oğlu Die-yun'ü (啞運) saraya gönderip hükümdarı koruyan askerlere dâhil etmesini söylemiştir. [Saraya dönen Die-yun] Sağ Seçkin Atlı Muhafızlar Generali [unvanını] almış, [ancak] bir süre sonra tekrar [Kutlug'un yanına] dönmüştür. Ardından Die-yun babasına batıya doğru yönelerek Yi-bi Duo-lu Kağan üzerine saldırmasını söylemiştir. Kutlug boyuyla birlikte Shuang Nehri (雙河)²⁴ ve Bingöl'de (千泉)²⁵ otağ kurarak kendini İşbara Kağan ilan etmiş, beş Duo-lu Çor'u ve beş Nu-shi-bi Erkin'i de ona bağlanmıştır.²⁶ "[Bunlar] Çumukun Lü Çor (處木昆律囉), Hu-lu-ju-jue Çor (胡祿居闕囉) ki Kutlug'un kızı onun eşiydi. She-she-ti-tun Çor (攝舍提噉囉), Türgiş He-luo-shi Çor (突騎施賀邏施囉), Shu-ni-shi-chu-ban Çor'dur (鼠尼施處半囉). Nu-shi-bi [boyunun] beş erkini [ise]; A-xi-jie-ju Erkin (阿悉結闕俟斤) ki o en güçlüsüydü, Ge-shu-jue Erkin (哥舒闕俟斤), Ba-sai-gan-tun-sha-bo Erkin (拔塞幹噉沙鉢俟斤), A-xi-jie-ni-shu Erkin (阿悉結泥孰俟斤), Ge-shu-chu-ban Erkin'dir (哥舒處半俟斤). [Bunların] her birinin asker sayısı on binlerce olan boyları vardır [ve hepsi] Kutlug'a bağlıdır."²⁷

"[Bunun üzerine Kutlug'un] askerlerinin sayısı yüz bine ulaşmış, Yi-bi Duo-lu Kağan'ın askerleriyle birleşen Chu-yue, Chu-mi ve Batı Bölgelerindeki bütün boylar ona tâbi olmuşlardı. [Kutlug] Die-yun'ü [de] Bagatur Yabgu ilan etmiştir (ZZT): 6274)."²⁸ Böylece 638 yılında dağılan²⁹ Batı Göktürkleri burada tekrar birleşmişlerdir.

²³ Protokol memurluğu (通事舍人), Doğu Jin Hanedanı'ndan Tang Hanedanı'na kadar kullanılmış bir memuriyet görevidir. Gelen hediyeleri hükümdara iletmek, hükümdarın misafirlerini karşılamak ve hükümdarın emirlerini bildirmek görevleri arasındadır. zdic.net E.T. 03.05.2016

²⁴ Bugün Çin'in Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'nin Börtala Moğol Özerk Eyaleti'nde, Börtala şehrinin yaklaşık 200 km doğusundadır. www.baidu.com E.T. 14.12.2015

²⁵ "Ping Yu (屏聿)" olarak da bilinir. Eski Türkçede "Bingöl" dür. Bugün Kırgızistan'ın kuzeyindeki Kırgız Dağ'ının kuzey yamaçlarına tekabül eder" (CH:140). "Suyab'tan batıya 400 li mesafede Min Bulak'a (Bingöl) ulaşılır. 200 küsur li çevrededir. Güneyinde karlı dağlar vardır. Diğer üç tarafı düz arazidir" (Kırilen 2015: 62).

²⁶ İlgili kısmın Çincesi: "...左驍衛將軍、瑤池都督阿史那賀魯招集離散，廬帳漸盛，聞太宗崩，謀襲取西、庭二州。庭州刺史駱弘義知其謀，表言之，上遣通事舍人橋寶明馳往慰撫。寶明說賀魯，令長子啞運入宿衛，授右驍衛中郎將，尋復遣歸。啞運乃說其父擁眾西走，擊破乙昆射匱可汗，並其眾，建牙於雙河及千泉，自號沙鉢羅可汗，咄陸五噉、努失畢五俟斤皆歸之..." (ZZT): 6273, 6274)

²⁷ İlgili kısmın Çincesi: "...其咄陸有五噉：一曰處木昆律囉；二曰胡祿居闕囉，賀魯以女妻之；三曰攝舍提噉囉；四曰突騎施賀邏施囉；五曰鼠尼施處半囉。努失畢有五俟斤：一曰阿悉結闕俟斤，最為強盛；二曰哥舒闕俟斤；三曰拔塞幹噉沙鉢俟斤；四曰阿悉結泥孰俟斤；五曰哥舒處半俟斤" (JTS: 5186).

²⁸ İlgili kısmın Çincesi: "...勝兵數十萬，與乙昆咄陸可汗連兵，處月、處密及西域諸國多附之。以啞運為莫賀咄葉護。"

²⁹ 638 yılında Batı Göktürklerin dağılması ZZT'de şöyle anlatılmıştır: "Die-li-shi Kağan (啞利失可汗) halkının güvenini kaybetmiş [ve] kendine tâbi olan Tong Tudun tarafından saldırıya uğramıştır. Die-li-shi'nin askerleri yenilmiş, [o da] kardeşi Börü Şad (步利設) ile Karaşar'a sığınmıştır. [Bunun üzerine] Tong Tudun ve beraberindekiler Yu-gu Şad'ı (欲谷設) büyük kağan olarak tahta çıkarmıştır. Bir süre sonra Tong Tudun [da] başkaları tarafından öldürülmüş, Yu-gu Şad yenilgiye uğratılmış [ve] Die-li-shi eski topraklarını tekrar ele geçirmiştir. [Ancak] nihayetinde Batı Göktürkler Yu-gu Şad'ı Yi-bi Duo-lu Kağan (乙昆咄陸可汗) olarak tahta çıkarmışlardır. Yi-bi Duo-lu Kağan tahta geçince Die-li-shi ile büyük [bir] savaşa tutuşmuş, çok sayıda insan yaralanmış [ve] ölmüştür. [Ancak savaşı kazanan olmamıştır]. Bu yüzden toprakları paylaşmışlar, İli Nehri'nin

“Yedinci ayın sonbaharında (651), Batı Göktürklerinden İşbara (Kutlug) Kağan Ting Zhou’a saldırmış, Jin Ling Şehri (金嶺城)³⁰ ve Pulei İlçesini (蒲類縣) ele geçirerek, yaklaşık bin kişiyi öldürmüştür. [Bunun üzerine] hükümdar Sol Wuhou Büyük Generali Liang Jianfang’ı [ve] Sağ Seçkin Atlı Muhafızlar Büyük Generali Qi-bi He-li’yi (契苾何力)³¹ Askerî Yol Ordusu Başkanı yapmış; Sağ Seçkin Atlı Muhafızlar Generali Gao Deyi’yi (高德逸), Sağ Wuhou Generali Xue Gu Wu Ren’i (薛孤吳仁) da yardımcı başkan yaparak Qin Zhou (秦),³² Cheng Zhou (成),³³ Qi Zhou (岐)³⁴ ve Yong Zhou’a (雍)³⁵ otuz bin [kişilik] asker çıkarmış ve Uygurlardan da elli bin atlı ile Kutlug’a saldırmıştır (ZZTJ: 6274, 6275).”³⁶

“O yıl (653), Batı Göktürklerinden Yi-bi Duo-lu Kağan ölmüş, oğlu Xie-bi Tardu Şad (頡苾達度設), Yinçü (İnci) Yabgu (真珠葉護) [olarak] adlandırılmıştır. Yinçü Yabgu, İşbara (Kutlug) ile arası açık olduğu için beş Nu-shi-bi boyu ile İşbara (Kutlug)’a saldırarak yenilgiye uğratmış [ve] bin kusur kişinin başını vurmıştır (ZZTJ: 6283).”³⁷

“[Yongwei yönetim döneminin altıncı yılının (655) beşinci ayının] on dördüncü gününde, Sağ Garnizon Muhafızları Büyük Generali Cheng Zhijie (程知節), Pamir Askerî Başkanı olmuş [ve] Batı Göktürklerin İşbara (Kutlug) [Kağan’ına] saldırmıştır (ZZTJ: 6288).”³⁸

“[On birinci ayda (655)], Batı Göktürklerinden Xie-bi Tardu Şad saraya elçi göndererek, İşbara (Kutlug) Kağan’a saldırmak için asker talep etmiştir. [Bunun

batısı Yi-bi Duo-lu Kağan’ın, doğusu [ise] Die-li-shi’nin olmuştur” (ZZTJ: 6142, Taşağıl 2012: 279, Chavannes 2013: 56-57). Böylece Batı Göktürk toprakları ikiye ayrılmıştır.

³⁰ Bugün Çin’in Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi Turfan ili Piçan ilçesinin kuzeyinde yer almaktadır (DMDCD: 547).

³¹ He-li’nin ataları Töles boylarının kağanlarındandır. Babası Ge (葛), Sui Hanedanı döneminde Bagatur Tigin (莫賀咄特勤) unvanı almıştır. Babası öldüğünde henüz dokuz yaşında olan He-li’ye Büyük İlteber (大俟利發) unvanı verilmiştir. 632 yılında annesinin başında olduğu yaklaşık bin hane ile birlikte Çin’e bağlanmışlardır.” Kendisine ait biyografi için bakınız: (JTS: 3291; XTS: 4117,4118).

³² Bugünkü Çin’in Gansu Eyaleti’nin doğusunda, Tianshui (天水) şehrinde (CH: 1953).

³³ Batı Wei (535-556) döneminde kurulmuştur. Bugünkü Çin Halk Cumhuriyeti Gansu Eyaleti Cheng İlçesi’dir (DMDCD: 385).

³⁴ Sonraki Wei (386-557) döneminde kurulmuştur. Bugün Çin Halk Cumhuriyeti Shanxi Eyaleti’nin Fengxiang İlçesi’nin güneyindedir (DMDCD: 381).

³⁵ Yong Zhou, bugünkü Sarı Nehri ifade etmektedir. Eski Çin’deki dokuz eyaletten biridir (CH: 440). İnanişâ göre eskiden yeryüzü dokuz yönetim bölgesine ayrılmıştır. Daha sonra bu dokuz eyalet söylemi Çin’i ifade eder olmuştur. Diğer sekiz eyalet: 揚 (Yang), 荊 (Jing), 豫 (Yu), 青 (Qing), 兗 (Yan), 幽 (You), 冀 (Hebei), 并 (Bing). zdict.net E.T. 03.05.2016

³⁶ İlgili kısmın Çincesi: “秋，七月，西突厥沙鉢羅可汗寇庭州，攻陷金嶺城及蒲類縣，殺略數千人。詔左武侯大將軍梁建方、右驍衛大將軍契苾何力為弓月道行軍總管，右驍衛將軍高德逸、右武侯將軍薛孤吳仁為副，發秦、成、岐、雍府兵三萬人及回紇五萬騎以討之。”

³⁷ İlgili kısmın Çincesi: “是歲，西突厥乙毘咄陸可汗卒，其子頡苾達度設號真珠葉護，始與沙鉢羅可汗有隙，與五弩失畢共擊沙鉢羅，破之，斬首千餘級。”

³⁸ İlgili kısmın Çincesi: “...癸未，以右屯衛大將軍程知節為蔥山道行軍大總管，以討西突厥沙鉢羅可汗。”

üzerine 656 yılının on birinci ayının sekizinci gününde Feng Zhou (豐州)³⁹ Komutanı Yuan Lichen (元禮臣), Xie-bi Tardu Şad'a, Kağan [unvanı] vermek üzere yola çıkmıştır. Lichen, Suyab'a vardığında İşbara (Kutlug) askerleriyle direnmiş [onu] ilerletmemiştir. Xie-bi Tardu Şad'ın boyunun çoğu İşbara (Kutlug) ile birleşmiş, gerideki halk [ise] yalnız kalmış [ve] diğer boylar tarafından sahip çıkılmamıştır. [Bunun üzerine] Lichen, [unvanı] tevdi edemeden geri dönmüştür (ZZT): 6295, 6296)."⁴⁰

"[Xianqing yönetim döneminin ikinci yılında (657)] Sol Garnizon Muhafızlar Generali Su Dingfang, İli Bölgesi (伊麗)⁴¹ Askerî Başkanı yapılmış [ve] Yenran (燕然) Valisi Ren Yaxiang (任雅相), Vali Yardımcısı Xiao Siye'ye (蕭嗣業) önderlik ederek, Uygur askerlerini [önden] göndermiş, kuzeyden Batı Göktürklerden İşbara (Kutlug)'a saldırmışlardır (ZZT): 6301)."⁴²

"Su Dingfang, Batı Göktürklerden İşbara (Kutlug)'a saldırarak Altındağ'ın kuzeyine gelmiş [ve] öncelikle Çumukun Boyu'nu yenilgiye uğratmıştır (657). Boyun Erkin'i Lan-du-lu (懶獨祿) önderliğinde yaklaşık on bin hane Çin'e bağlanmıştır. Dingfang onları yerleştirerek, bin atlıya teçhizat vermiştir. Sağ Ordu Muhafızı Generali Xue Rengui (薛仁貴), hükümdara:

'Ni-shu-bu (泥孰部),⁴³ hiçbir zaman Kutlug'a itaat etmedi. Kutlug tarafından mağlup edilince karısı ve oğlu kaçırıldı. Bugün Tang askerleri Kutlug'un bütün boyunu yenip, Ni-shu-bu'nun karısını [ve] oğlunu ele geçirip, geri verdi. Üstüne hediyeler bahsetti. [Bu Ni-shu-bu'nun] Kutlug'un düşman, Tang'ın ise [kendisini] koruyup kollayan olduğunu anlamasını sağladı. [Kutlug'u] öldürmek için onu gönderelim, [böylece biz] güç kaybetmemiş oluruz' dedi.'

Hükümdar [öneriyi] kabul ederek Ni-shu'yu kutladı ve ordusuyla [birlikte] Kutlug'a saldırmak [üzere] çağırdı (ZZT): 6305, 6306)."⁴⁴

³⁹ Feng Zhou, 585 yılında İç Moğolistan'ın Ulançab şehrinin Fengzhen ilçesinde kurulmuştur. Bugünkü İç Moğolistan'da Hetao şehrinin kuzeyinde ve kuzeybatısındadır (CH: 32).

⁴⁰ İlgili kısmın Çincesi: "西突厥頡苾達度設數遣使請兵討沙鉢羅可汗。甲戌，遣豐州都督元禮臣冊拜頡苾達度設為可汗。禮臣至碎葉城，沙鉢羅發兵拒之，不得前。頡苾達度設部落多為沙鉢羅所並，餘眾寡弱，不為諸姓所附，禮臣竟不冊拜而歸。"

⁴¹ Bugünkü İli nehridir. Di Di Nehri (帝帝河) olarak da bilinir. Batı Bölgelerine doğru gidildiğinde dönemin İpek Yolu güzergâhından geçer. Batıda Suyab'a bin li mesafededir. (CH: 270; XTS:1047)

⁴² İlgili kısmın Çincesi: "...以右屯衛將軍蘇定方為伊麗道行軍總管，帥燕然都護渭南任雅相、副都護蕭嗣業發回紇等兵，自北道討西突厥沙鉢羅可汗。"

⁴³ Ni-shu-bu, Nu-shi-bi boylarının beş erkininden biridir (Yang 2012: 141).

⁴⁴ İlgili kısmın Çincesi: "蘇定方擊西突厥沙鉢羅可汗，至金山北，先擊處木昆部，大破之，其俟斤懶獨祿等帥萬餘帳來降，定方撫之，發其千騎與俱。右領軍郎將薛仁貴上言：「泥孰部素不伏賀魯，為賀魯所破，虜其妻子。今唐兵有破賀魯諸部得泥孰妻子者，宜歸之，仍加賜賚，使彼明知賀魯為賊而大唐為之父母，則人致其死，不遺力矣。」上從之。泥孰喜，請從軍共擊賀魯。"

“[Su] Dingfang, Ye-die Nehri'nin (曳咥河)⁴⁵ batısına vardığında, İşbara (Kutlug) On Okların başında yüz bin askerle savunma savaşı yapmıştır. [Su] Dingfang, Tang askerleri ve Uygurlardan on bin kişiyle saldırmış, İşbara (Kutlug) [ise], Dingfang'ın asker [sayısının] az olduğunu görünce Tang ordusunu kuşatmıştır. [Su] Dingfang piyade askerlerini güneyde düzlüklere yerleştirerek, [onlara] mızraklarını dışa doğru çevirmelerini emretmiş, kendisi [ise] atlılarla kuzey düzlüklerine konuşlanmıştır. Kutlug önce piyade askerlere saldırmış, [üst üste] üç taarruza [rağmen] ordunun saflarını bozamamıştır. [Bu sırada] Dingfang atlı askerlerle saldırarak Kutlug'u büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Otuz li [boyunca] kaçanların ardından giderek, on binlerce kişiyi esir almış [veya] başlarını vurmuşlardır. Ertesi gün askerleri [savaşa] devam etmeye zorlamışlar, böylece Hu-lu-wu [Çor] (胡祿屋) ve beraberindeki beş Nu-shi-bi [boyunun] tamamı teslim olmuştur. İşbara (Kutlug) [ise] yanında yalnızca Çumukun Çor [ve] yüz atlıyla batıya kaçmıştır. Bu sırada Aşina Bu-zhen güneyden yola çıkmış, beş Duo-lu boyu [da] İşbara'nın yenilgiye uğradığını duyunca gelip Bu-zhen'a teslim olmuşlardır. Dingfang bunun üzerine, [Xiao] Siye'ye ve Uygur Po-run'a düşmanı takip etmek için Ye-luo-si Vadisi'ne (邪羅斯川)⁴⁶ yönelmelerini [ve] İşbara (Kutlug)'un peşinden gitmelerini emretmiş; kendisi ile Ren Yaxiao'a [da] teslim olan askerlere liderlik etmiştir. [O sırada çok] şiddetli kar yağmış, zemin iki parmak [karla kaplanmış]. Askerler karın dinmesini beklemek istemiş, fakat Dingfang şöyle demiştir;

'Düşman karın çokluğuna güvenerek, benim saldıramayacağımı, atlarımın [ve] adamlarımın dinlenmesi gerektiğini sanıyor. Acele edersek onlara yetişiriz, gecikirsek uzağa kaçabilirler [ve onlara] yetişemeyiz. Zaman kazanıp iki kat başarı elde edebiliriz. Şimdiki planımız budur!' ⁴⁷(ZZT): 6306).

Böylece kar [yağışında] gece gündüz ilerleyerek [ve] yol üstündeki insanları [da kendilerine katarak] Shuang Nehri'ne varmış, Mi-she [ve] Bu-zhen'la birleşerek, İşbara (Kutlug)'un otağına ulaşmış [ve] iki yüz li mesafede savaş düzeni almışlardır. İşbara (Kutlug) [ve] boyu o sırada avlanmakla meşguldür. [Bu yüzden] Dingfang bütün obayı baştan sona yıkıp geçmiş, on binlerce kişiyi esir almış [ve] başını kesmiştir. [Kutlug'un] davulunu, tuğunu ve silahlarını [da] ele geçirmiştir. Kutlug ve oğlu Die-yun [ise], Xu-yan Çor ile birlikte Taşkent'e kaçmıştır. Dingfang burada askerlerini dinlendirmiş, boyların tamamını oturdukları yerlere geri göndermişlerdir. Geçtikleri

⁴⁵ Ye-die Nehri, Çin'in Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi ve Kazakistan'dan geçen İli Nehri'nin doğusunda bulunmaktadır (Yang 2012: 141).

⁴⁶ Ye-luo-si Vadisi İli Nehri'nin batısındadır (Yang 2012: 142).

⁴⁷ İlgili kısmın Çincesi: “定方至曳咥河西，沙鉢羅帥十姓兵且十萬來拒戰。定方將唐兵及回紇萬餘人擊之。沙鉢羅輕定方兵少，直進圍之。定方令步兵據南原，攢槊外向，自將騎兵陳於北原。沙鉢羅先攻步軍，三沖不動，定方引騎兵擊之，沙鉢羅大敗，追奔三十里，斬獲數萬人；明日，勒兵復進。於是胡祿屋等五弩失畢悉眾來降，沙鉢羅獨與處木昆屈律啜數百騎西走。時阿史那步真出南道，五咄陸部落開沙鉢羅敗，皆詣步真降。定方乃命蕭嗣業、回紇婆閭將胡兵趨邪羅斯川，追沙鉢羅，定方與任雅相將新附之眾繼之。會大雪，平地二尺，軍中鹹請俟晴而行，定方曰：「虜恃雪深，謂我不能進，必休息士馬。亟追之可及，若緩之，彼遁逃浸遠，不可復追，省日兼功，在此時矣！」”

yollara değişim istasyonları kurmuş, ölümlerin kemiklerini gömmüş, [halkın] sıkıntılarını dinlemiş [ve] boyların sınırlarını belirleyerek, tekrar hayata döndürmüşlerdir. İşbara (Kutlug)'un yağmaladıklarının tamamı iade edilmiş, On Oklar eskiden olduğu gibi huzur [ve] barış içinde yaşamışlardır. Daha sonra Xiao Siye, İşbara (Kutlug)'un peşinden gitmiş, Dingfang [ise] askerlerini çekip geri dönmüştür (ZZT): 6306, 6307).⁴⁸

“İşbara (Kutlug), Taşkent'in kuzeybatısındaki Su-duo (蘇咄)⁴⁹ şehrine vardığında [hem] atlar [hem de] adamları [çok] acıkmıştır. [Bunun üzerine İşbara] değerli eşyaları toplayıp [karşılığında] at satın almak için şehre adamlarını göndermiştir. Şehrin Başkanı Yi-xian Tarkan [onları] yiyecek [ve] içeceklerle karşılayarak kandırmış, [ardından da] tutuklayıp Taşkent'e göndermiştir. Xiao Siye Taşkent'e gelince Taşkent halkı İşbara (Kutlug)'u ona teslim etmiştir.”

“[Kutlug] yakalandıktan sonra Batı Göktürklerin topraklarında Kun Ling (昆陵) [ve] Meng Chi (濛池) [adıyla] iki Genel Valilik kurulmuştur. Aşina Mi-she, Sol Muhafızlar Büyük Generali, Kun Ling Valisi [ve] Xing Xi Wang Kağan (興昔亡可汗) yapılarak, beş Duo-lu boyu yönetimine [verilmiştir]. Aşina Bu-zhen, Sağ Muhafızlar Büyük Generali, Meng Chi Valisi [ve] Ji Wang Jue Kağan (繼往絕可汗) yapılarak beş Nu-shi-bi boyu yönetimine [verilmiştir]. [Onlara bu unvanları] hususi olarak Guang Lu Qing (光祿卿)⁵⁰ Manastır Teşrifat Memuru Lu Chengqing (盧承慶)⁵¹ tevdi etmiştir. Ardından Mi-she, Bu-zhen ve [Lu] Chengqing teslim olan boylara büyüklük küçüklüklerine [ve] güçlülük zayıflıklarına göre; Ceza Kâtipliği ve altındaki [idari görevler] vermişlerdir (ZZT): 6307, 6308).”⁵²

“Xianqing yönetim döneminin üçüncü yılında (658) Aşina Kutlug, yakalandığında, Xiao Siye'ye şöyle demiştir:

'Ben yenik bir köleyim. Önceki hükümdar beni destekleyip hediyeler vermişti. Bense ona sırt çevirdim ve ayaklandım. Bugünkü yenilğim Göğün bana [karşı bir] öfkesi [ve]

⁴⁸ İlgili kısmın Çincesi: “乃蹋雪晝夜兼行，所過收其部眾，至雙河，與彌射、步真兵合，去沙鉢羅所居二百里，布陳長驅，逕至其牙帳。沙鉢羅與其徒將獵，定方掩其不備，縱兵擊之，斬獲數萬人，得其鼓纛，沙鉢羅與其子啞運、媚閭啜等脫走，趣石國。定方於是息兵，諸部各歸所居，通道路，置郵驛，掩骸骨，問疾苦，畫疆場，復生業，凡為沙鉢羅所掠者，悉括還之，十姓安堵如故。乃命蕭嗣業將兵追沙鉢羅，定方引軍還。”

⁴⁹ Su-duo şehrinin neresi olduğu yer adları sözlüklerinde kaydedilmemiştir. Taşkent sınırları içerisinde olduğu belirtilen bu şehirden Çin yıllıkları içinde yalnızca Eski ve Yeni Tang Kayıtları'nda birer kez Aşina Kutlug'un kaçtığı şehir olarak bahsedilmiştir (JTS: 5187-5197; XTS: 6063).

⁵⁰ Saraydaki önemli geçitlerin korunmasından sorumlu memurdur. www.baidu.com E.T. 23.01.2016

⁵¹ Lu Chengqing, 595-670 yılları arasında yaşamış olan önemli bir devlet adamıdır. Büyük atası Lu Sidao'dan (盧思道531-583) itibaren saraya hizmet vermişlerdir. Tang Gaozu Li Yuan döneminde saraya giren Lu Chengqing, babası öldükten sonra Fang Yang Garnizon Beyliği görevini devralmıştır (JTS:2748; XTS:4047).

⁵² İlgili kısmın Çincesi: “沙鉢羅至石國西北蘇咄城，人馬饑乏，遣人繼珍寶入城市馬。城主伊沮達官許以酒食出迎，誘之入，閉門執之，送於石國。蕭嗣業至石國，石國人以沙鉢羅授之。乙丑，分西突厥地置濛池、昆陵二都護府，以阿史那彌射為左衛大將軍、昆陵都護、興昔亡可汗，押五咄陸部落；阿史那步真為右衛大將軍、濛池都護、押五弩失畢部落。遣光祿卿盧承慶持節冊命，仍命彌射、步真與承慶據諸姓降者，准其部落大小，位望高下，授刺史以下官。”

cezastır. Ne söyleyebilirim ki! Duydum ki, Han yasalarında öldürülecek kişiler başkentte [infaz edilirler]. Benim dileğim [de] Zhao Ling'de ölmek, önceki hükümdardan özür dilemektir.'

Bundan sonra [Kutlug] başkente götürülmüş, Zhao Ling'e [gitmesine] izin verilmiş, [fakat] on beşinci günde öldürülmemesi için emir çıkartılmıştır. Toprakları altı komutanlığa bölünmüş, bütün topraklarında valilikler kurulmuştur. [Kutlug'un toprakları] batıda İran'a dayanmış [ve] Anxi Genel Valiliği'ne bağlanmıştır. [Daha sonra] Kutlug öldüğünde [bedeni] İllig Kağan'ın (頡利可汗)⁵³ kurganının yanına defnedilmiştir (ZZTJ: 6310,6311).⁵⁴

"Bertaraf edildikten sonra Kutlug'un toprakları, başka boyların yerleşmesi için bölgelere ayrılmıştır. [Çu] Mukun boyu (木昆部), Fu Yan Komutanlığı'na (副延都督府)⁵⁵ bağlanmıştır. Türgişlere bağlı Ge-mo-hu boyu (葛莫賀部), Lu Komutanlığı'na (鹿都督府)⁵⁶ bağlanmış, Türgiş A-li-shi boyu (阿利施部), Jie Shan Komutanlığı'na (黎山都督府),⁵⁷ Hu-lu-wu-jue boyu (胡祿屋闕部), Yan Bo Komutanlığı'na (鹽泊都督府),⁵⁸ She-she-ti-tun boyu (攝舍提墩部), Shuang Nehri Komutanlığı'na (雙河都督府),⁵⁹ Shu-ni-she-chu-ban boyu (鼠尼施處半部) Ying Suo Komutanlığı'na (鷹娑都督府)⁶⁰ bağlanmıştır (XTS:6063).⁶¹

SONUÇ

İllig Kağan'ın yenilgisinin ardından Doğu Göktürkleri Çin hâkimiyetine girmiş, Batı Göktürkleri ise bir süre daha bağımsız olarak yaşamışlardır. 630 yılı sonrasında Çin'e gelen Göktürk soylularının durumuna bakıldığında, çoğunlukla kendi aralarındaki bir üstünlük kavgası sonucu Çin'e tâbi oldukları veya Çin'i bir sığınak olarak

⁵³ İllig Kağan (頡利可汗 ?-634), Doğu Göktürk Kağanlarındandır. 621 yılında tahta çıkmış, 630 yılındaki Çin saldırısına kadar tahtta kalmıştır.

⁵⁴ İlgili kısmın Çincesi: "...阿史那賀魯既被擒，謂蕭嗣業曰：「我本亡虜，為先帝所存，先帝遇我厚而我負之，今日之敗，天所怒也。吾聞中國刑人必於市，願刑我於昭陵之前以謝先帝。」上聞而憐之。賀魯至京師，甲午，獻於昭陵。赦免其死，分其種落為六都督府，其所役屬諸國皆置州府，西盡波斯，並隸安西都護府。賀魯尋死，葬於頡利墓側。"

⁵⁵ Bugünkü Çin'in Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'nde, Kobuksar Moğol Özerk İlçesi'dir. Dönemin Kun Ling Valiliği'ne bağlıdır.

⁵⁶ Tam adı Walu'dur (嗚鹿). Bugün, Çin'in Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Gulca şehrinin batısında, İli Nehri yakınlarındadır (CH: 903).

⁵⁷ Günümüzde Kazakistan'ın Almatı şehridir.

⁵⁸ Günümüzde Çin'in Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'nde Çing İlçesi sınırlarındadır.

⁵⁹ Bugünkü Çin'in Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'nde İli Kazak Özerk şehrinin Korgas İlçesi'dir.

⁶⁰ "Bugün Çin'in Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi'nde Karaşar İli'nin kuzeyindeki Kaydu Nehri'dir (小珠勒都斯河/开都河)" (DMDCD: 1400).

⁶¹ İlgili kısmın Çincesi: "賀魯已滅，裂其地為州縣，以處諸部。木昆部為副延都督府，突騎施索葛莫賀部為嗚鹿都督府，突騎施阿利施部為黎山都督府，胡祿屋闕部為鹽泊都督府，攝舍提墩部為雙河都督府，鼠尼施處半部為鷹娑都督府..."

düşündükleri görülmektedir. Kendi topraklarında elde edemedikleri güç ve makamı Çin topraklarında Çin hükümdarı ile iş birliği yaparak elde edebileceklerini düşünmüşlerdir.

Çin'in eskiden beri en bilinen politikalarından biri olan "yabancıya karşı yabancıyı kullanmak" Aşina Kutlug'un yakalanması sırasında da kullanılan bir yöntemdir. Göktürk soyundan gelen Mi-she, Bu-zhen ve hatta Kutlug'un kendine bağlı tarkanları, bağımsızlığa giden yolu kapatarak Kutlug'un yakalanmasına ve kağanlık alameti olan davuluna ve tuğuna el konulmasına sebep olmuşlardır. Böylece Göktürklerin Çin karşısında aldıkları yenilgilerin temel sebebinin Çin olmadığı, aksine Türklerin kendi soydaşları olduğu görülmüştür.

Hem Türk tarihi hem de Çin tarihi açısından önemli bir figür olan Kutlug'un, çağdaş Çince "He-lu" olarak okunan adının, yaşadığı çağ olan yedinci yüzyıldaki okunuşu alanın ilgili veri tabanlarından yararlanılarak okunmuş ve Orta Çince sesletimi "ghah-lox/ghah-lux" olan imlerin Türkçe sözlük anlamı da göz önüne alınarak "Kutlug" olarak okunabileceği görülmüştür. Buna göre doğum yılı bilinmeyen ve 659 yılında hayatını kaybeden, Çince kaynaklarda He-lu Sha-bo-luo Kehan (賀魯沙鉢羅可汗) olarak geçen asilzadenin Türkçe adının Kutlug İşbara Kağan olabileceği sonucuna varılmıştır.

Aşina Kutlug'un idaresine kattığı toprakların genişliği ve kendisine bağlanan boyların sayısı, 682 yılından önce yeni bir Göktürk Devleti'nin kurulmak üzere olduğunu düşündürmektedir. Bunun için Kutlug uzun yıllar çaba harcamış, ancak sonuçta başarısız olmuştur.

KISALTMALAR

CH: Cihai Ansiklopedik Sözlük	JTS: Eski Tang Kayıtları	XTS: Yeni Tang Kayıtları
CFYG: Cefu Yuanguai	TD: Tongdian	ZZTJ: Zizhi Tongjian
DMDCD: Büyük Yer Adları Sözlüğü	THY: Tang Huiyao	

KAYNAKÇA

- CHAVANNES, Edouard (2007), *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, (Çev. Mustafa Koç), İstanbul: Selenge Yayınları.
- DU, You 杜佑 (1988), *Tongdian 通典*, Pekin: 中華書局 Zhonghua Shuju.
- GÖMEÇ, Saadetin Yağmur (2011), *Köktürk Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- GUMILEV, Lev Nikolaveviç (2011), *Eski Türkler*, (Çev. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.
- JACQUES, Guillaume (2006), "Introduction To Chinese Historical Phonology (Çincenin Tarihsel Fonetikine Giriş)", Leiden.

- KAPUSUZOĞLU, Gökçen (2016), "Tang Kayıtlarına Göre VII. Yüzyılda Çin'e Yerleşen Göktürk Komutanları", Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- KIRILEN, Gürhan (2015), *Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi*, Ankara: Gece Kitaplığı.
- KIRILEN, Gürhan (2016), *Çin Dili*, Ankara: Gece Kitaplığı.
- LIU, Xun 劉詢 (1988), *Jiu Tang Shu, 舊唐書 Eski Tang Kayıtları*, Pekin: 中華書局 Zhonghua Shuju.
- ONAT, Ayşe (2012), *Han Hanedanı Tarihinde Batı Bölgeleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- OUYANG, Xiu 歐陽修 (1988), *Xin Tang Shu 新唐書 Yeni Tang Kayıtları*, Pekin: 中華書局 Zhonghua Shuju.
- SİMA, Guang 司馬光 (1988), *Zizhi Tongjian 資治通鑑*, Pekin: 中華書局 Zhonghua Shuju.
- TAŞAÇIL, Ahmet (2014), *Göktürkler I-II-III*, Ankara: TTK Yayınları.
- XIA, Zhengnong 夏征农 (1999), *辞海 Cihai Ansiklopedik Sözlük*, Shanghai: 上海辞书出版社 Shanghai Cishu Chubanshe.
- WANG, Qinruo 王欽若 (1988), *Cefu Yuangui 冊府元龜*, Pekin: 中華書局 Zhonghua Shuju.
- WANG, Pu 王溥 (1955), *Tang Huiyao 唐會要*, Pekin: 中華書局 Zhonghua Shuju.
- YANG, Shengmin 杨圣敏 (2012), *资治通鉴突厥回纥史料校注 (Zizhi Tongjian'de Göktürkler ve Uygurlar Tarihi Üzerine Notlar)*, 社会科学文献出版社 Shehui Kexue Wenxian Chubanshe.
- ZANG, Lihe 藏励蘇 (1982), *中国古今地名大辞典 (Çin Eski ve Yeni Yer Adları Büyük Sözlüğü)*, Hong Kong: 商务印书馆 Shangwu Yinshuguan.
- http://ocbaxtersagart.lsa.itlsa.umich.edu_Baxter-Sagart Old Chinese reconstruction
www.zdic.net